

НАУКОВА СПАДЩИНА ГЮСТАВА ЛЕБОНА І ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ В СОЦІОЛОГІЇ

Стаття присвячена видатному французькому вченому Гюставу Лебону, чий праці навіть зараз є не дуже відомими на теренах пострадянських держав. У статті доводиться, що він був батьком соціальної психології та психології натовпу; також розглядається його науковий внесок у соціологію.

I. Гюстав Лебон та його теорії

- На відміну од своїх сучасників, імена яких широко відомі нині, а їхні наукові розробки стали класикою соціологічної теорії, - можна згадати Фрейда, Спенсера, Дюркгайма, Гарда, — ім'я Лебона можна зустріти не так часто, переважно із згадуванням про його головну працю, яка вплинула на весь подальший розвиток теорії психології натовпу в соціології. Це, звичайно, його "Психологія натовпу" [1]. Однак Г. Лебон є автором не тільки цієї праці. До його наукового надбання можна віднести, власне, й зачаткування вивчення натовпу, мас, хоча його праці перейняті паралелями та ідеями психологізму й біологізму, які на той час відігравали першу роль у соціологічних теоріях. Базуючись на цих засадах, Лебон досліджував різні аспекти суспільства та суспільного життя, що вилилося в його дещо однойменні праці "Психологія революцій", "Психологія народів і мас" [1], "Психологія соціалізму" [2] та інші менш відомі книги.

Праці Лебона не втратили своєї актуальності і нині. І якщо його вчення про натовп і маси відоме сучасним дослідникам та використовується в теоріях (наприклад, відомий французький сучасний соціолог Серж Московічі спромігся поєднати в своїй праці "Вік натовпу" [3] теорії Лебона, Фрейда та свої власні дослідження в галузі психології натовпу), то про лебонівські дослідження інших проблем суспільного життя відомо значно менше. На моє переконання, доцільними й тепер видаються дослідження Лебона з психології соціалізму, оскільки історія нашої країни значний час була пов'язана з цією ідеологією і цікаво було б дізнатись про те, як сприймали соціалізм та його майбутній подальший розвиток до початку його панування на одній шостій частині земної кулі.

Отже, для аналізу в даному дослідженні представлені дві праці Г. Лебона — це його популярніша "Психологія народів і мас" та замовчувана "Психологія соціалізму".

//. Психологія натовпу

Народ чи раса складається з індивідів, які, як відомо, мають природне право збиратися разом і утворювати натовп — це явище й дослідимо.

Натовп з давніх-давен відігравав велику роль в історії. До періоду великих технічних революцій основною роллю мас було знищення застарілих цивілізацій. (Можна згадати про Рим, який зруйнували варвари; Візантію, яку знищили арабські кочівники; нарешті, ближчі до нас за часом події — повалення абсолютних монархій та громадянські війни в Англії та Франції — відповідно 1640 та 1791, війна за незалежність Америки 1770-х років; революції в Росії.) Сила натовпу була спрямована передусім на знищення будь-чого. Якщо виявлялося, що колос якоїсь цивілізації розхитався, то натовп викликав падіння цього колоса.

З новим часом промислових революцій прийшла нова ера натовпу. Маси стали вразливішими, але й сильнішими. Зникли деякі стримуючі чинники — такими у феодальному світі були релігія та концентрація військової сили в руках феодалів. Наука ж, яка на думку мислителів та філософів (Конта, Сен-Сімона та ін.) повинна була замінити релігію, старі ілюзії розвіяла, але нових не дала. Технічний прогрес теж зробив своє діло — замість селянських вил, кийків і ножів застосовують автомати та гранатомети; засоби впливу на натовп теж вдосконалилися — з'явилися мегафони, гучномовці, радіо й телебачення.

Тепер перейдемо безпосередньо до психології натовпу. В натовпі зникає свідомий індивід,

замість нього створюється щось аморфне, якась колективна душа. Звичайно, що одного факту знаходження поряд недостатньо для створення організованої маси, для цього потрібен зовнішній чинник

Спільну душу натовпу не дуже легко досліджувати, оскільки її організація може коливатися в залежності від раси та від зовнішнього середовища. За Лебонівським законом про психологічну духовну єдність натовпу, окреме розчиняється в масі, і незалежно від особистих якостей людини виробляється загальний субстрат натовпу. Частково Лебон відносить це до несвідомого життя розуму, яке превалює над свідомим. Тому натовп, у якому навіть є високо інтелектуальні люди, не може виконати завдань, які потребують високого розуму. Тут я одразу заперечив би Лебону. Він розглядає натовп надто спрощено, поширюючи дефініцію частини на загальне. Закон про духовну єдність може бути справді застосовано для натовпу, який зібрався на вулиці, і де у різномірній випадковій вибірці справді високоосвічені не впливають на середній рівень інтелекту, проте Лебон поширює це на всі об'єднання. Таке може трапитися і в суді присяжних, і в парламенті, — щоправда, з меншою вірогідністю, оскільки присяжні та парламентарії також повинні відбиратись більш-менш випадково. (В суді присяжних і в парламенті немає або мало людей, які можуть бути на вулиці — злочинці, неосвічені темні низи народу, люмпен.) Так, справді, характер у людей може бути однаковим (расовим), але не можна ж застосовувати однакові закони до вуличного мітингу та офіційного обіду в Букінгемському палаці.

Лебон виділяє 3 причини, які пояснюють різний характер окремої людини і натовпу:

- Натовп створює відчуття всездозволеності, могутності, зменшує почуття відповідальності.
- Зараза, заразливність (Лебон зазначає, що це явище з розряду гіпнотичних і на нього легше вказати, ніж пояснити) сприяє тому, що всяке почуття, всяка дія є заразливою.
- Підвищена здатність до навіювання, гіпнозу, впливу ззовні, на відміну від ізольованої людини.

Людей, здатних протистояти навіюванню, небагато, і тому вони нездатні боротися з течією. Однак не слід думати, що натовп здатен лише на погані справи — все залежить від того, в якому напрямку буде здійснюватись вплив на нього. Натовп може з однаковою силою руйнувати будівлі, вбивати, плюндрувати, однак він здатний і на великі подвиги в ім'я Батьківщини, свободи, честі.

Щодо почуттів мас, то тут вони не мають ані нерішучості, ані сумнівів. Все це пов'язано з тим,

що натовп легше піддається почуттям, ніж розуму. Ще Тард помітив, що у сфері почуттів натовп може або спуститись дуже низько, або піднятись дуже високо — тобто над масами владарюють крайні почуття. Всяке твердження, кинуте масам на суд, вони або відкидають цілком, або приймають це за абсолютну істину. Звідси й нетерпимість до всілякого роду дисидентів та інакомислячих, і досить іскри, щоб спалахнуло полум'я розправи. В історії багато прикладів — під час Французької революції везли на гільйотину всіх аристократів, під час російських революцій пускали в "расход" контру, а то й у нас рухівці поб'ють комуністів чи навпаки. Але за будь-яких умов натовп, який з презирством ставиться до слабкої влади, улесливо повзає перед сильною.

Ідеї, які сповідує натовп, можна розділити на два розряди. В першому — приходящі та скороминучі "каліфи на годину" — поклоніння якійсь доктрині, особі; до другого розряду можна віднести ті ідеї, які завдяки наслідуванню, середовищу, суспільній думці вкоренились у підсвідомість — такими є релігійні вірування та деякі політичні доктрини, зокрема демократія та соціалізм. Як уже зазначалось, натовп не сприймає ідей, спрямованих до розуму. Тому найчастіше ідеї, які сприймає натовп, мають бути в дуже простій формі, але для цього вони повинні пройти інколи багато перетворень. Звідси виходить, що навіть думки, які мають на меті щось дуже добре, пройшовши на шляху до натовпу багато перетворень, можуть почати діяти в протилежному напрямку, ніж той, для якого вони створювалися. Для натовпу характерні також асоціація різних речей, які мають лише видиме відношення одне до одного, миттєве узагальнення окремих випадків. Звичайні ідеї, які володіли уявою натовпу, можуть за деяких обставин ставати релігійними віруваннями і проникати у сферу підсвідомого. Розпізнати ідею, яка стала релігією, дуже просто: обожнювання гіпотетичної верховної істоти, приписування їй побоювання його надзвичайної сили, сліпе підкорення його наказам, неможливість оспорювати його догмати, бажання їх поширювати та дивитись вовком на тих, хто з ними незгоден. Немає значення, належать ці почуття до незримого Бога, до ідола дерев'яного чи кам'яного, до героя, до політика, до політичної ідеї відтоді, як у цьому явищі проявляються вказані риси, воно має божественну сутність. Звернемось знов до історії. Наполеон Бонапарт протягом 15 років мав таку владу над масами, які вклонялись йому з таким фанатизмом, якого не знали релігійні месії та пророки. Римська імперія, яка мала тільки 30 легіонів, тримала в покорі весь Старий світ,

і трималася переважно не на силі, а на релігійному поклонінні Риму як столиці світу. Але як тільки Римська імперія втратила свій престиж, то вона похитнулася і впала.

Але ідея не може вкоренитися в підсвідомості натовпу за дуже короткий проміжок часу. Завдяки часові ідеї виникають, розвиваються, руйнуються; час дає ідеям і силу, й могутність, але водночас він і відбирає це в них. Як сказав Лебон, ідеї — це дочки минулого та матері майбутнього, але завжди вони — рабині часу.

Тепер поговоримо про лідерів натовпу. Роль лідера (вождя, ватажка) є дуже значною. Саме він найчастіше є тим зовнішнім чинником, який впливає на маси, завдяки йому натовп піддається навіюванню та гіпнозові. Воля лідера є тим ядром, навколо якого кристалізуються думки та дії. Ватажок є тією першою ланкою в організації різномірної маси в натовп. Переважно вожді — люди діла, а не філософи. Народ хоче хліба й розваг, а не лекцію з філософії культури Відродження (хто хоче її послухати — йде в інші місця). Оскільки в більшості своїй лідери переважно — люди з сильною волею, то люди, які в натовпі втрачають свою власну волю, несвідомо звертаються до того, хто їй зберіг. Якщо в разі якоїсь непередбаченості лідер зникає з арени дії і не замінюється іншим, то натовп скоріш за все знову стане простим збором людей без певної мети. Лебон поділяє лідерів на дві групи. До першої відносить людей енергійних, з сильною, але нестійкою волею. До другої належать люди з сильною, але в той же самий час тривкою волею. Перші — сміливі, буйні та відважні, їхнє поле діяльності — переважно раптові спонтанні зухвали дії, вони піднімають маси на діло, нехтуючи небезпекою. Це — типовий образ військового начальника — харизматика. До першого типу можна віднести Мюрата і Нея, Гарібальді і Чапаєва, партизанських командирів всіх часів і народів. Другий тип — справжні харизматики, творці релігій і творці великих справ: Христос і Магомет, Будда і Колумб, Ленін і Гітлер, Мао Цзедун і Наполеон. їхня воля — рідкісне явище, тому ці люди залишають після себе тривалий слід в історії.

Лебон також виділяє різні категорії та класифікації натовпу, які будуть розглянуті далі. По-перше, це розподіл натовпу на однорідний та різномірний.

I. Різномірний натовп.

1. Анонімний натовп (на вулиці, стадіоні).
2. Неанонімний (присяжні, парламентські зібрання) натовп.

II. Однорідний натовп.

1. Секти (політичні, релігійні).

2. Касты (військові, духовенство, майстри — робітники).

3. Класи (буржуазія, селянство).

За Лебоном, низькі якості натовпу тим слабші, чим вищого розвитку в натовпі набула душа раси. Анонімний натовп відрізняється від неанонімного передусім тим, що у неанонімного натовпу дуже розвинуте почуття відповідальності, якого немає у вуличному натовпі. Щодо однорідного натовпу, то секта є першим ступенем організації однорідного натовпу, і єдиним зв'язком між ними є спільні вірування. Каста є вищим ступенем організації однорідного натовпу. До касты входять переважно люди однієї і тієї ж професії, середовища, освіти. Класи стоять дещо осторонь, оскільки вони створюються за принципом однакових інтересів, звичок, освіти, способу життя.

Дуже цікаво Лебон розглядає так званий злочинний натовп. Він відкидає застосування подібних дефініцій до натовпу, який під впливом збудження перетворився в несвідомий автомат, який легко піддається навіюванню. Злочини, які може вчинити такий натовп, викликані могутнім навіянням, тож індивіди, які брали участь у скоєнні злочину, вважають, що вони виконали свій обов'язок, чого не можна сказати про простого злочинця. Загальні риси цього, так званого, "злочинного натовпу" є подібними до рис будь-якого іншого натовпу: це здатність сприймати навіювання, легковажність, нестійкість, а також пріоритет почуттів, як поганих, так і гарних.

Отже, на основі вищенаведеного можна сказати, що вірування є одним з найважливіших факторів, які впливають на натовп. Нижче будуть розглянуті різні аспекти такого модного і водночас сильного вірування, як соціалізм.

///. Психологія соціалізму

Розглядаючи соціалізм, Лебон досліджує його передусім як релігійне вірування. Релігії діють тільки на почуття, і не можуть бути розхитані доводами розуму — що й пояснює їхній разючий стійкий вплив на душі. Релігія будує ілюзії та дає надію. Наука, як вже зазначалося, ілюзії та надію, які давала релігія, знищила, пообіцявши взамін правду. Але тільки правдою не можна втішитися. І тому людям потрібна була якась надія. Деяка частина людей повернулася до старих релігій, але вони справді віджили свій вік. Тому для людей потрібна була поява якогось вірування, щоб вони обернулись до нього. Капіталізм, особливо в ранніх його формах, не міг задовольнити всіх — надто ризикованим був його рай. Демократія проголошувалась лише на словах, тому люди переважно охололи до неї —

під гаслами "Свобода, Рівність, Братерство" було страчено дуже багато людей. Тому соціалізм, який обіцяв "кожному за потребами, від кожного за здібностями" — такий собі Едем на землі, відразу набрав багато прихильників, причому серед різних прошарків населення. Лебон стверджує, що соціалізм — саме релігійне вірування, а не релігія. Пояснення таке, що соціалізм має схожий з віруваннями невизначений характер своїх догм, які в часи Лебона не досягли ще свого піку. Доктрини соціалізму змінюються щодня, і стають більш розпливчастими, невизначеними. Доречно також зауваження про те, що для примирення доктрини соціалізму з фактами, які доктринам явно суперечать, потрібна праця, подібна до праць вечних-богословів, які намагаються примирити розум з Біблією.

Як релігійне віровчення ідеї соціалізму в своєму прийдешньому мають всі умови для успіху. По-перше, соціалізму не треба боротись з минулими віровченнями — останні й так зникають. По-друге, ідеї соціалізму викладаються в дуже простій і доступній всім, навіть неосвіченим, формі. По-третє, вони легко поєднуються з минулими віруваннями (згадаймо про християнський соціалізм).

Цілком доречним буде зауваження, що соціалізм як вірування треба було б розглянути з філософської точки зору. Послідовники соціалізму наголошують передусім на економічній сфері — соціалістичні доктрини є наслідком економічного розвитку людства — а саме ця сфера є вельми слабкою. А з точки зору чистої філософії, відкидаючи психологічні та економічні умови, соціалізм зміг би дуже вдало протистояти критиці. Завданням соціалізму з філософської точки зору був би аналіз боротьби між протилежними інтересами організованого колективу та особи.

Соціалізм виник не в один день. І його корені, як стверджує Лебон, є значно глибшими, ніж утопічний середньовічний соціалізм Томаса Мора та Фоми Кампанелли. Не повертаючись до найдавнішої та примітивної форми соціалізму — первісного, Лебон стверджує, що в давнину вже було випробувано всі варіанти соціалізму, які пропонуються і нині. Греки, які були знайомі з колективізмом із творів Платона, намагалися втілити принципи соціалізму в життя, запровадивши республіку. Римляни були знайомі з аграрним соціалізмом братів Гракхів. Євреї теж були знайомі з різновидом соціалізму, якого представляли їхні пророки, виступаючи проти багатих. Лебон підняв руку навіть на християнство, стверджуючи, що в перші два—три століття свого існування християнська релігія

являла собою соціалізм бідних та знедолених, і як сучасний Лебонів соціалізм, боролася з усталеними настановами. Перемога християнства — перший випадок перемоги соціалістичних ідей. Але, діставшись Олімпу влади, християни стали консерваторами — християнський соціалізм зміг втриматися лише відкинувши свої принципи. Тому суспільні ідеали Риму християнського мало чим відрізнялися від ідеалів Риму імператорського. (До речі, ці думки Лебона викликали гостру критику під час видання його "Психології соціалізму" в Росії в 1908 році. Майже всі повстання та революції проходили під гаслами соціалізму, якщо брати його суть, а не форму, — багатство завжди відбиралося у багатіїв з метою перерозподілу на користь бідних.) З економічної точки зору соціалізм, не в змозі зробити всіх багатими, робив всіх принаймні бідними.

Тепер про колективне та індивідуальне. Соціалістична держава, її уряд не мали б ніяких ідеалів — суспільство було б для них отарою, яку слід тримати за роботою, годувати, не доводити до бійки та своєчасно стригти. Держава соціалістів є великим колективом, але в уряді, який керує цією державою, за кермом сидять індивідуали — мив цьому переконалися на власному досвіді, коли народні слуги жили набагато краще за той самий народ, якому вони повинні були б служити. Однак, найдалекоглядніші соціалісти вже давно збагнули, що найбільшою перепорою до здійснення їхніх мрій про тотальну рівність є природна нерівність, проти якої всі прокльони є недієвими. Якщо тільки не винищувати систематично в кожному поколінні найменші відхилення від опосередкованої посередності, то соціальна нерівність, яка була породженням нерівності природної, скоро відновилася б.

Як усі дороги ведуть до Риму, так і всі соціалістичні ідеї про державу зводяться до одного: крім тотальної рівності, вони пропонують якомога швидше зосередити в руках держави всі багатства та природні ресурси.

Поговоримо про класи людей, які є прихильниками соціалізму. На перший погляд, соціалізм найбільше прихильників мав би в робітничих прошарках населення. Ідея соціалізму виражається для них простою і доступною формулою: менше роботи, більше насолод. Замість невизначеного заробітку, інколи старцювання в старості, підкорення виробничим розпорядкам їм обіцяють новий розподіл багатств державою та добре оплачувану і полегшену роботу. Серед робітничого класу соціалізм може розраховувати передусім на чорноробочих, оскільки вони менш освічені та найменш забезпечені. Ремісники та кваліфіковані робітники менше схильні захо-

плюватися соціалізмом, оскільки мають гарантований заробіток та стабільніше майбутнє. Однак соціалізм як нова релігія може поширитись і серед них. Багато допомагають розвитку соціалізму і правлячі буржуазні класи. Причини тому різні: заразливість нової модної ідеї, страх, до того ж чистосердні ідеалісти, які свято вірять в соціалістичний ідеал та хочуть встановити царство всезагального щастя і справедливості. Але, на думку Лебона, найнебезпечніші з послідовників соціалізму є напівучені та доктринери, особливо з тих, хто закінчив ліцеї, університети і не знайшов собі місця (згадаймо про повальну захопленість ідеями соціалізму тогочасного студентства).

На думку Лебона, армії непристосованих, які породжують тогочасні суспільства, поповнюють число прихильників соціалізму. Сам же соціалізм, перемигши, й розмножував би непристосованих і штучно їх виробляв. Це трапилося б тому, що соціалізм, на відміну від демократії, проповідує рівність на противагу конкуренції, в якій, як відомо, виживають спритніші. Рівність породжує непридатність до виживання при зміні умов — наприклад, зникнення чи видозміна держави, до якої саме й пристосовані її громадяни. При зникненні Радянського Союзу багато хто з директорів різних підприємств, колгоспів, організацій виявився непристосованим до нових умов, де треба було думати самому, а не покладатися на всемогутню державу (партію, обком, ЦК КПРС).

Щодо боротьби з соціалізмом, то тут Лебон радить знати не лише слабкі й сильні сторони соціалізму, а також ментальний та психологічний склад його прихильників.

IV. Вчора та сьогодні Г. Лебона

Вище було згадувано дві найпопулярніші та найвидатніші праці Г. Лебона. Не все в цих працях є безперечним, були написані й ґрунтовніші праці. Та, незважаючи на це, Лебон був одним із засновників такого впливового і на той час нового наукового напрямку, як соціальна психологія. Завдяки дослідженням у цій галузі Лебона та інших піонерів соціальної психології (Тард [4], Фройд [5] та ін.) ця наука постала як наука, й естафету її розвитку від цих європейських науковців підхопили американські соціологи. До того ж, не слід забувати, що теми,

досліджувані Лебоном, на той час були ще надто мало розкриті. Натовп, маси — їхня роль у сучасному Лебонівському суспільстві незрівнянно виросла порівняно з іншими часами, і Лебон один із перших проаналізував ці феномени не в історичному чи біогенетичному, а саме у психологічному контексті. Щодо неузгодженостей у працях Лебона, про які йшлося вище, то вони пояснюються деякими об'єктивними причинами. По-перше, Лебон розглядав проблематику з точки зору тогочасного суспільства, використовуючи й тогочасні терміни. Інструментарій та методи дослідження того часу теж мали дещо інший вигляд, на відміну від нинішніх. В його аналізі дуже часто видно так званий логічно-споглядальницький метод дослідження, авторами якого були давні греки. Але на відміну від них, Лебон аргументує свої висновки на основі історичних фактів і статистики. Не менш важливу роль відіграють також і його особисті спостереження та нотатки, зроблені під час численних подорожей. По-друге, ми нині маємо набагато більше історичного фактажу, дат, першоджерел, досвіду, зрештою — 70 років життя в соціалістичній країні.

Праці й дослідження Лебона використовувались багатьма дослідниками з усього світу. Дюркгайм цитував Лебона (щоправда, його антропологічні праці), а от американські соціологи, спираючись на праці французького вченого, розробили класифікацію та основні риси натовпу з використанням нових методів аналізу. До творів і концепцій Лебона так чи інакше звертались багато дослідників, які торкалися теми народу як збільшеної копії натовпу, психологічних типів народів.

Лебонівські дослідження також привертають увагу тому, що в Радянському Союзі його праці були невідомі — звісно, через не вельми доброзичливе ставлення до соціалізму та пояснення механізму його дії. Однак Лебон може бути цікавим для нас не тільки завдяки психології натовпу, мас, народів, а й відомими нам тільки за назвами психологією революцій, освіти, політичною психологією, психологією розвитку цивілізацій, його концепціями еволюції цивілізацій, ролі різних культур у розвитку цивілізацій, їхнього взаємовпливу. Тому, на відміну від Заходу, у нас Лебон ще потребує відкриття.

1. Лебон Г. Психология народов и масс. СПб.: "Макет" 1995.—316 с.
2. Лебон Г. Психология социализма. СПб.: "Макет" 1995.—544 с.
3. Московичи С. Век толп. М.: Центр психологии и психотерапии при Институте психологии РАН.— 1998.— 480 с.
4. Тард Г. Мнение и толпа // Сборник Психология толп. М.: Центр психологии и психотерапии при Институте психологии РАН.— 1998.— 416 с.
5. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого "Я" // Сборник Преступная толпа. М.: Центр психологии и психотерапии при Институте психологии РАН.— 1998.—320 с.

Panchenko A. S.

**SCIENTIFIC INHERITANCE OF GUSTAVE LEBON
AND HIS INFLUENCE OVER THE PSYCHOLOGICAL
STREAM IN SOCIOLOGY**

This article is dedicated to the brilliant French sociologist G. LeBon, whose scientific heritage even now not well known over the territory of the former USSR. The article proves that he was a founder of the social psychology and the psychology of the masses; also the article describes the LeBon's scientific contribution in sociology.